

ქეთევან ციხინტია

თსუ

დასახლების ფორმები და ინდივიდუალური კარ-მიდამოს მოწყობა სამეგრელოში (წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის მაგალითზე)

დასახლების ისტორიული ფორმები

წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში დასახლების ფორმა, კარ-მიდამოს, საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების მოწყობის წესი დროსთან ერთად იცვლება. ისევე როგორც სამეგრელოს სხვა მუნიციპალიტეტებში, აქ არსებული ისტორიული დასახლებები თანამედროვე ხდება. ისტორიულად არსებული ტრადიციული საცხოვრებლები, კარ-მიდამოები მეტნაკლები თავისებურებებით შემორჩა ყოფას. დასახლების ისტორიული ფორმების მნიშვნელოვანი ცვლილება საბჭოთა ეპოქაში დაიწყო და დღემდე გრძელდება. წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში ცვლილებების შედეგები თვალსაჩინოა. საბჭოთა კავშირის დაშლამ, საზღვრების გახსნამ, თავისუფალ, საბაზრო ეკონომიკაზე გადასვლამ, ინფრასტრუქტურულმა ცვლილებებმა (გზები, სატრანსპორტო საშუალებები), კომუნიკაციის გაუმჯობესებამ, მიგრაციული პროცესების მატებამ, სოფლებში შეცვალა დასახლების როგორც სტრუქტურა, ისე მორფოლოგია.

საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში, დასახლების ფორმების თავისებურებებს განაპირობებდა განსხვავებული ლანდშაფტი, რაც ხელს უწყობდა ამა თუ იმ კუთხეში მეურნეობის სხვადასხვა დარგის განვითარებას, თავისებური საცხოვრებელი ნაგებობების შექმნას, კარ-მიდამოს მოწყობას, საუბნო და სასოფლო დასახლებების ჩამოყალიბებას.

როგორც ირკვევა, დასახლების ფორმისა და საცხოვრებელი ნაგებობების შესასწავლად გეოგრაფიული მდებარეობის გათვალისწინებას დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ადრე მთასა და ბარში არსებული დასახლებები გან-

სხვაებული იყო და მეცნიერები სხვადასხვა კატეგორიად განიხილავენ.¹ დღეს თანამედროვე ტექნიკურმა მიღწევებმა განსხვავებულობა მთისა და ბარის დასახლების ფორმებსა და საცხოვრებელ ნაგებობებს შორის მნიშვნელოვნად შეამცირა. ზოგიერთი თავისებურება, რაც სამეგრელოს მთის, კერძოდ, წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში არსებობს, ცალკე გვაქვს განხილული.

დასახლების ფორმების წარმოშობაზე და მათ ისტორიულ ცვალებადობაზე არსებობს სხვადასხვა მოსაზრება. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, რომ უძველეს დროში ქართველები გორებზე ან/და ხევებს შორის ცხოვრობდნენ.²

მ. გეგეშიძის დაკვირვებით, „წყალ-ხმელეთის მჭიდრო მეურნეობრივი სიახლოვე საქართველოსათვის ობიექტური დამახასიათებელი და ამავდროულად გამართლებული მოვლენა ჩანს, თუ გავითვალისწინებთ საქართველოს ტერიტორიის ბუნებრივ-გეოგრაფიულ თავისებურებას, კერძოდ ვერტიკალურ ზონალობას და ცხოვრების ხეობურად მოწყობის ისტორიულ აუცილებლობას“.³

ხევი იყო სასოფლო-ტერიტორიული ერთეული და განსახლებაც ხეობების მიხედვით ხდებოდა. როგორც ბ. გამყრელიძე აღნიშნავს, „ცალკე აღებული ყოველი ხეობა იყო ისტორიულად ჩამოყალიბებული სამეურნეო-კულტურული კომპლექსი თავისი მითითა და ბარით, რომელიც ვერტიკალური ზონალობის კრილში ქმნიდა მეურნეობის, მატერიალური კულტურისა და სოციალური ორგანიზაციის ერთ მთლიან სისტემას“.⁴

საქართველოს ტერიტორიის გეოგრაფიულ ზონებად დაყოფის შესახებ პირველი დაკვირვება ვახუშტი ბატონიშვილს აქვს. ვ. ითონიშვილი აღნიშნავს, რომ „ვახუშტი ბატონიშვილი საქართველოს მიწა-წყლის გენერალურ დაყოფას ვერტიკალური ზონალობის ჩარჩოებში და „მთური“ და ბარული“ დასახლების გამოყოფა-კლასიფიკაციას ახორციელებდა მრავალი ფაქტორის მიხედვით. ვახუშტი ბატონიშვილი ახასიათებს ამა თუ იმ ქვეყანას არა მარტო იმის მიხედვით, თუ რა მოდის იქ, არამედ იმით, თუ რა მოჰყავთ იქ“.⁵

¹ გ. ჩიტაია. დასახლების ტიპი მთიულეთში. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისთვის. ტ. VI. თბ. 1953, გვ. 201-203.

² ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. V. თბ. 1971. გვ. 69

³ მ. გეგეშიძე. პილდონიშვილი წარმოშობის ქართული ტოპონიმები. ონომასტიკა. I. 1987. გვ. 85

⁴ ბ. გამყრელიძე. ხევსურეთის სოფელი და მისი სამეურნეო ტრადიციები. თბ. 1989, გვ. 12

⁵ ვ. ითონიშვილი. საქართველოს მიწა-წყლის ისტორიულ-გეოგრაფიული და ისტორიულ-ეთნოგრაფიული დარაიონების ტრადიცია („მთა“, „ბარი“, „ზეგან-აგარა“) ვერტიკალური ზონალობის კრილში და მასთან დაკავშირებული დემოგრაფიული პროცესები. თბ. 2003, გვ. 23.

ქვეყნის ტერიტორიის „ბარად“ და „მთად“ დაყოფაზე ჯერ კიდევ ივანე ჯავახიშვილი აღნიშნავდა⁶.

ბუნებრივ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით, საქართველოს ტერიტორია, ვერტიკალური ზონალობის შესაბამისად, სამ უმთავრეს ისტორიულ-გეოგრაფიულ და სამეურნეო კულტურულ, ან ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ზონად – ბარად, ზეგნად და მთად – იყოფა.⁷ ზონალობაში იგულისხმება ტერიტორიის დაყოფა სამ ნაწილად, გეოგრაფიული პირობებისა და მასთან შეეუბნული მეურნეობის თავისებურებების გათვალისწინებით.⁸ ამავე დროს, თითოეულ ზონას შიგნით თავისი ბარი, ზეგანი და მთა შეიძლება ჰქონდეს.⁹

მიხეილ გეგეშიძემ დააზუსტა და რელიეფის ძირითადი ნიშნების მიხედვით, საქართველოს ტერიტორიაზე გამოყო სამი ზონი: მაღალმთიანი, დაბლობის და გარდამავალი ზონი.¹⁰

ალექსი რობაქიძემ სამეურნეო-კულტურული ზონის და ისტორიულ-ბუნებრივი პირობებით გამოწვეული ნიშნების მიხედვით, საქართველოს ტერიტორია სხვანაირად დაყო სამ ნაწილად: აღმოსავლეთ საქართველოს ბარად, დასავლეთ საქართველოს დაბლობად და საქართველოს მთიანეთად¹¹.

საქართველოს ტერიტორიაზე დასახლებისა და გეოგრაფიული განლაგების მიზეზებთან დაკავშირებით ვ. ნეიძე საინტერესო დაკვირვებას გვთავაზობს: „დასახლება და გეოგრაფიული განლაგება განაპირობა სამეურნეო საქმიანობის ხელშემწყობმა ბუნებრივმა პირობებმა, ხალხის მიერ შექმნილმა მდიდარმა მატერიალურმა კულტურამ, ტრადიციებმა და მის ცხოვრებაში მიმდინარე ისტორიულ-პოლიტიკურმა, დემოგრაფიულმა, სოციალურ-ეკონომიკურმა და ეკოლოგიურმა პროცესებმა, რომლებიც დღესაც გრძელდება.“¹²

რაც შეეხება კონკრეტულად სამეგრელოს, პაატა ცხადიაშვილმა შეისწავლა და გამოყო სამეგრელოში არსებული ზონები, რომლებიც საქართველოში სხვაგან არსებული მდგომარეობის ანალოგიურია. იგი აღნიშნავს: „სამეცნიერ-

⁶ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეთნოგრაფიული ისტორია. წ. I. ტფ. 1930, გვ. 131.

⁷ ვ. ითონიშვილი. საქართველოს მიწა-წყლის ისტორიულ-გეოგრაფიული და ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ღარიბების ტრადიცია, გვ. 80

⁸ კ. კახიანი. დასახლება და კარ-მიდამო ქსნის ხეობაში. კრ. მასალები ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიული შესწავლისთვის. თბ. 1975, გვ. 25

⁹ გ. ჩიტაია. შესავალი. საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასი. თბ. 1980, გვ. 4.

¹⁰ მ. გეგეშიძე. ქართული ხალხური ტრანსპორტი. თბ. 1956. გვ. 29-73.

¹¹ ალ. რობაქიძე. ქართულ ხალხურ ტრადიციულ ნაგებობათა კლასიფიკაციის პრინციპები. თბ. 1986. გვ. 13.

¹² ვ. ნეიძე. განსახლება. საქართველოს გეოგრაფია. თბ. 2013, გვ. 241.

რო ლიტერატურის მიხედვით და მეგრელთა წარმოდგენითაც სამი ბუნებრივ-გეოგრაფიული ზონა განირჩევა: ა) „რზენი“ (ვაკე) – ზღვისპირა ვაკე, რომელსაც გეოგრაფები ოდიშის დაბლობს უწოდებენ; ბ) „ლაკადა“ – ოდიშის პლატო, ანუ ნახევრად ვაკე, სამეგრელოს შუა ნაწილი ეგრისის ქედის ძირიდან კოლხეთის დაბლობის ჩრდ. კიდემდე. ოდიშის პლატოზე მცხოვრებნი ლაკადას უწოდებენ მხოლოდ ეგრისის ქედის წინა მხარის კალთებს, რომლებიც ჩამოდის მთისძირა სოფლებამდე. გ) „გვალა“ (მთა) – ეგრისის ქედი და მისი განშტოებანი, ანუ კავკასიონის სამხრეთი კალთის გასწვრივი გვერდითი ქედი, მდინარეების ენგურისა და ცხენისწყლის წყალგამყოფი¹³.

დასახლების ფორმები ზონალობის გათვალისწინებით გ. ჩიტაიამ განსაზღვრა და აღნიშნა, რომ დასახლების ფორმაში იგულისხმება ადამიანთა საცხოვრებლის და შრომის ადგილის ერთობლიობა. მკვლევარმა, საკვლევ მუნიციპალიტეტში არსებული სოფელი ლია და ჯვარი მიაკუთვნა მთის ძირის სოფლებს¹⁴.

დღეს დასავლეთ საქართველოში „დასახლებანი ძირითადად წარმოდგენილია მთის ფერდობსა და ზეგნებზე უგეგმოდ, უწესრიგოდ განლაგებული საკარმიდამო ნაკვეთებითა და გზისპირას განლაგებული სოფლების სახით. ... მთური დასახლება წინ უსწრებდა გზისპირულს, რამდენადაც გაფანტული დასახლების ადრეული ტიპები ძირითადად ინარჩუნებდნენ მონოგენურობას“¹⁵.

სამეგრელოში ტრადიციული დასახლების ფორმის შესახებ ინფორმაციას მოგზაურები, მკვლევარები გვაწვდიან. თუმცა, ადრეული დასახლების ფორმები წალენჯიხის მუნიციპალიტეტში დასახლების ტიპი არსებითად შეცვალა საბჭოთა პერიოდში. პოსტსაბჭოთა დროს კარ-მიდამოს და საცხოვრებელი ნაგებობების თანამედროვე სახით მოწყობაზე გავლენა იქონია ფართო არჩევანის, ინდივიდუალური შეხედულებებისა და გემოვნების შეუზღუდაობამ, სამშენებლო მასალის არჩევანისა და ხელმისაწვდომობის შესაძლებლობამ. შემცირებულია კარ-მიდამოში დამხმარე და სამეურნეო ნაგებობების რაოდენობა, ხშირად შეცვლილია მათი ფუნქციები. ვხედავთ გათანამედროვეებულ დამხმარე ნაგებობებს, რომელთაც მოსახლეობა ფუნქციის შესაბამის სახელს უწოდებს, მაგრამ ნაგებობის ფორმები და საშენი მასალა განსხვავებულია ტრადიციულისგან.

¹³ პ. ცხადაია. წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის გეოგრაფიული სახელწოდებანი. თბ. 2015. გვ. 4.

¹⁴ გ. ჩიტაია. დასახლების ტიპი მთიულეთში, გვ. 201-202.

¹⁵ გ. ბაგრატიონ-ღავითაშვილი, ლ. შალვაშვილი. ტრადიციული დასახლება და საცხოვრებელი ნაგებობანი საქართველოში. თბ. 2005, გვ. 11

კვლევის მიზანია, გავარკვიოთ თუ რა ტიპის დასახლება არსებობს დღეს წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში? როგორ მოხდა აქ არსებული დასახლებების ფორმირება? რა ტიპის საცხოვრებელი სახლებია წალენჯიხის მუნიციპალიტეტში? როგორია დასახლების ფორმის, კარ-მიდამოში მოქცეული საცხოვრებელი, დამხმარე და სამეურნეო ნაგებობების მოწყობის ტენდენცია.

განსახლების სტრუქტურა

წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში სამეგრელოს მთიანი ნაწილისთვის დამახასიათებელი დასახლებებია. მისი ტერიტორია და დასახლებული პუნქტები შედის მთისძირის და მაღალმთიან ზონაში.¹⁶ აქ დასახლების სტრუქტურა და საცხოვრებელი ნაგებობები დროსთან ერთად ცვალებადობას განიცდის და ერგება თანამედროვე, გლობალიზაციით განპირობებულ ვითარებას და გამოწვევებს.

წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში არსებული განსახლების სტრუქტურა დროის სხვადასხვა ეტაპზე იცვლებოდა. საბჭოთა პერიოდამდე დასახლება ძირითადად მთებში, ტყიან ადგილებში იყო გაფანტული. საბჭოთა დროს მოსახლეობამ კომუნიკაციის გამარტივების მიზნით შეცვალა საცხოვრებელი ადგილები და ძირითადად ბარის ტერიტორია დაიკავა. პოსტსაბჭოთა პერიოდის დასახლების სტრუქტურა ძირითადად საბჭოთა პერიოდშია შექმნილი, ხოლო მთიანი ტერიტორია დღესაც ათვისებულია კომუნიკაციების გაუმჯობესების გამო.

საბჭოთა დრომდე სამეგრელოსთვის დამახასიათებელი იყო გაფანტული დასახლების ფორმა. XVII საუკუნის იტალიელი მისიონერის ღონ ჯუზეპე ჯილუჩე მილანელის ცნობით, „სამეგრელო წარმოადგენს დიდ ტყიან მხარეს, სადაც გაფანტულია სახლები“.¹⁷ წარსულში მოსახლეობა განფენილი იყო მთებში და ქმნიდა ერთი გვარის ლოკაციას, რაც იმას გულისხმობს, რომ ერთ გორაზე მოსახლეობდნენ ერთი კონკრეტული გვარის წარმომადგენლები, რომლებიც ქმნიდნენ სისხლით ნათესავების ერთობას.

წარსულში წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე გორებზე დასახლებას ადასტურებს პაატა ცხადაიას მიერ ჩაწერილი მასალაც. მკვლე-

¹⁶ პ. ცხადაია. წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის გეოგრაფიული სახელწოდებანი, გვ. 9

¹⁷ ღონ ჯუზეპე ჯილუჩე მილანელი. წერილები საქართველოზე. XVII საუკუნე. იტალიური ტექსტი თარგმნა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ბეჟან ვიორგაძემ თბ. 1964, გვ. 47.

ვარს ლიის ადმინისტრაციულ ერთეულში შემავალ სოფელ პალურში ჩაუწერია: „ჩქინი ჯვეშეფი იშო-იშო მიკათანჯანდეს ჯალეს ღო თაშ გაიშურთუ-მუნა ინგირიშა. ეიშა ხალხ ზვალე სუკებს მიკახორანდ“.¹⁸ ეს შემთხვევა ახლოს აღებისა და საცხოვრებლის შეცვლის მაგალითია.

გორებზე ცხოვრება წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე არქეოლოგიურადაც კი დასტურდება. პალურში, ჟირსუკის ბორცვზე, გამოვლენილია ხუთი არქეოლოგიური ფენა: ნეოლითის, გვიანბრინჯაოს, რკინის ხანის, ელინისტური ხანის და ადრეფეოდალური ხანის. ჟირსუკის ბორცვი ადამიანთა საცხოვრისად მრავალი საუკუნის განმავლობაში გამოიყენებოდა.¹⁹

მოსახლეობის მთებში და გორაკებზე განსახლება განპირობებული იყო რამდენიმე ფაქტორით. ერთ-ერთი იყო სამეგრელოსათვის დამახასიათებელი მაღარი ინფექცია, რომელიც დაბლობ, ჭაობიან ადგილზე უფრო ვრცელდებოდა. მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო ასევე მტრების შემოსევები. სამეგრელოს მოსახლეობას საფრთხეს უქმნიდნენ მომთაბარე ჩრდილოკავკასიელები და ოსმალები. ჩრდილოკავკასიელების სამეგრელოში თარეშზე ბესარიონ გაბაშვილის პოემაში „რუხის ბრძოლა“ ვკითხულობთ:

„ყირიმელთ, ჯიქელთ, ალანელთ, კეშურგელთ ამცნეს ცნობითა,
ყივჩალთა შემოიწვევდნენ, ინდობდენ სჯულის ძმობითა,
აფხაზნი შეეფიცოდნენ ქრთამით და აგრევ ძღვნობითა:

და მეგრელთა სისხლი უნდოდათ, თუცა შეესხვათ გობითა“.²⁰

საქართველოში საბჭოთა რეჟიმის დამყარების შემდეგ მოხდა ჭაობების დაშრობა, ჩაიკეტა საზღვრები და ჩრდილოკავკასიელთა თარეში საბოლოოდ შეწყდა. განვითარდა კომუნიკაციის საშუალებები და ადამიანებმა დაიწყეს მთებიდან შედარებით დაბლა ჩამოსვლა; შეიქმნა გზისპირა, მჭიდრო დასახლებები. მუნიციპალიტეტში უდიდესი ელექტროსადგურის – ენგურჰესის მშენებლობამ დიდი გავლენა იქონია ახალი დასახლების შექმნაზე და ერთ-ერთი თემის – ხუდონის გაქრობაზე.

ხუდონის თემი ქალაქ ჯვარის სასოფლო საზოგადოების შემადგენლობაში შედიოდა. 1932 წელს მდინარეების, მაგანასა და ენგურის, ხეობაში

¹⁸ თარგმანი: „ჩემი წინაპრები ხეებს ჭრიდნენ და ასე გამოვიდნენ ენგურამდე. „აქამდე ხალხი მარტო გორებზე ცხოვრობდა“. იხ. პ. ცხადაია. წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის გეოგრაფიული სახელწოდებანი, გვ. 24.

¹⁹ პ. გაბისონია. სამეგრელოს ისტორიიდან და ისტორიული გეოგრაფიიდან. თბ. 2009, გვ. 39.

²⁰ ბ. გაბაშვილი. თხზულებათა სრული კრებული. ბესიკი. 2021, გვ. 29. სავარაუდოდ, ლექსში აღწერილი მოვლენები გვიანშუასაუკუნეებით უნდა დათარიღდეს. ზუსტ თარიღთან დაკავშირებით მსჯელობა რთულია.

არსებული სოფლების გაერთიანებით, ის ცალკე თემად ჩამოყალიბდა. სოფლები მაღალმთიანი იყო, სამეგრელოს მთისთვის დამახასიათებელი სოფლებით. აქ მცხოვრებთა მეურნეობის გავრცელებული ფორმა იყო მეცხოველეობა, უფრო – მომთაბარე სახის მესაქონლეობა. ხუდონის მკვიდრ ისაკ ქარდავას თავის მეშუარეობაში აღწერილი აქვს თანასოფლელების საზაფხულო საძოვრები ხელერდის მთაში, უთუთი და ძირგუ ფიფიების საზამთრო საძოვრები სამეგრელოს საზღვრისპირეთში და დაბლობში.

ხელერდის საძოვრებზე ხუდონელებს ყოლიათ საქონელი, ხოლო ჩქვალერელებს – თხა და ცხვარი. ჩქვალერელი გოგილავებისა და ფიფიების ცხვრისა და თხის რაოდენობა ორი ათასამდე სული ყოფილა. მეთხევრობა ჩქვალერში და ნაგურუში დღესაც არის გავრცელებული. სამეგრელოს მთებში დღესაც არიან მეჯოგეები. ტობავარჩხილისკენ, წალენჯიხელ მეჯოგე ძმებ მორგოშიებს ჰყავთ კვარაცხელიას ჯიშის საქონელი და თხები, მისდევენ გადარეკვით მესაქონლეობას. საზაფხულო საძოვრები აქვთ ჯიქირში, საშემოდგომო – ნაღვეში, ხოლო საზამთრო ფოთში – შაველეში. შუა სექტემბერში ჩაყავთ საქონელი ბარში, ხოლო თხები – სოფელ ნაგურუში. მეჯოგეებს და მწყემსებს სამეურნეო მიწებიც აქვთ მთებში, მოყავთ ლობიო, ქერი, აქვთ თივა.²¹

ხუდონის თემში შემავალი სოფლები სამეგრელოს მთის დასახლებას ქმნიდა. აქ რელიეფი და, ზოგადად, ბუნებრივი პირობები მთიანი სამეგრელოსთვის დამახასიათებელი იყო. ამასთან, მთას კავშირი ჰქონდა ბართან. ეს დასტურდება შემდეგი მონაცემებით: გურია-სამეგრელოს ეპარქიის ხუდონის მაცხოვრის ეკლესიის 1896 წლის საარქივო ჩანაწერის მიხედვით, 1896 წლის 20 იანვარს ხუდონის ერთ-ერთ სოფელში, ზვავის ჩამოწოლის შედეგად გარდაცვლილა 13 ადამიანი. ამათგან უმეტესობა რუხაიას გვარისა ყოფილა. 23 და 25 იანვარს ისინი დაუსაფლავებიათ ხუდონის მაცხოვრის ეკლესიის გალავნის შიგნით.²² ზუგდიდის მაზრაში, დიდთოვლობის შედეგად მსხვერპლის არსებობის მიზეზით და ხუდონში დაზარალებულთა დასახმარებლად შეუქმნიათ კომიტეტი. კომიტეტის თავმჯდომარე თავადი დადეშქელიანი მიმართავს გაზეთ „კვალის“ რედაქტორს თხოვნით: „უმორჩილესათა გთხოვთ

²¹ ეს მასალები ჩავიწერეთ სამეგრელოში ჩვენ მიერ განხორციელებული ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დროს 2001 წელს

²² საქართველოს ეროვნული არქივი. ცენტრალური საისტორიო არქივი. ფონდი №489, ანაწერი 6, საქმე 742.

მიიღოთ თქვენს რედაქციაში შემოწირულებანი გაჭირვებულთა სასარგებლოთ და შემდეგ შემოწირულებანი გამოგვიგზავნოთ დ. ზუგდიდის მაზრის სასამართლოში“.²³ ეს ცნობა ხაზს უსვამს მთის კავშირს ბართან და სამეგრელოს მთის მოსახლეობის კომუნიკაციას ბარის მოსახლეობასთან.

საბჭოთა პერიოდში ენგურის ჰიდროელექტროსადგურის მშენებლობამ გამოიწვია ხულონის თემის სოფლებიდან მოსახლეობის აყრა და აფხაზეთის ტერიტორიაზე გადასახლება. ენგურის წყალსაცავის ქვეშ მოექცა ხულონის თემის სოფლები: **მაქსანია, შრდენი, ფურაში, ჩხიჭონი, ქუალაგვანი, ტყვიში, ფაშტახარი, მუნწყვა, ბულურჯელი, ტყაბდნიერი, ჭველეთონა და ზუბერის** ნაწილი; სამასზე მეტი ოჯახის კარმიდამო, მიწები, ვენახი, ხეხილი, მარანი²⁴. მაგანის ხეობის სოფელი **წყავაში** ნაკრძალად გამოცხადდა. აქ მცხოვრები მოსახლეობა კი ჯვარში დასახლდა.

მოსახლეობა გადასახლეს მათთვის ახალ ტერიტორიებზე. საბჭოთა დროს, ტექნიკური საშუალებით იყო განპირობებული ციმინტიების გადასახლება სოფელ ლეჩარდეს უბან ლეციმინტედან. აქ ციმინტიები მდინარე მაგანის ნაპირზე სახლობდნენ. მოხრობელთა თქმით, მდინარე ხშირად დიდდებოდა, მოსახლეობას და მათ მეურნეობას საფრთხეს უქმნიდა. მოსახლეებს მდინარის აღიდების შემდეგ საცხოვრებლად დროებით სხვაგან გადასვლის პრაქტიკა ჰქონათ, თუმცა მდინარის კალაპოტში მოქცევის შემდეგ, კვლავ უბრუნდებოდნენ საცხოვრებელს. ამის შესახებ ადგილობრივი ისააკ ქარდავა წერს თავის მემუარებში.²⁵ მიუხედავად ამისა, უნდა აღინიშნოს, რომ ლეციმინტედან ციმინტიების გადასახლების უმთავრესი მიზეზი არა მდინარის აღიდება, არამედ გზის გაყვანა და აფეთქებების შედეგად გამოწვეული საფრთხის თავიდან აცილება გახდა. ციმინტიები ჯვარის ცენტრალურ ქუჩებზე გადასახლდნენ, მონაწილეობა მიიღეს ჯვარის ცენტრალური უბნის ფორმირებაში და აქ მჭიდრო სამეზობლო დასახლების შექმნაში. აქ მათ გადმოიტანეს ადრინდელი საცხოვრისის სახელწოდება – ლეციმინტე. დღეს ჯვარელ ციმინტიებს ლეციმინტეს უბანში მიწები აქვთ, რომლებსაც ამუშავებენ.

დღეს არსებული ჯვარზენის უბნის დასახლების მასშტაბურობის, კერძოდ, ურბანული სივრცის მოწყობის მიზეზი ენგურჰესის მშენებლობაა.

²³ გაზეთი „კვალი“. 1896, №12. 17 მარტი.

²⁴ ი. ქარდავა. მოთხრობები, ლექსები და ნაშრომებზე მკითხველთა გამოხმაურება. თბ. 2011, გვ. 40

²⁵ ი. ქარდავა. მოთხრობები, ლექსები და ნაშრომებზე მკითხველთა გამოხმაურება, გვ. 19

ენგურჰესელთა უბნების შექმნამ სრულიად შეცვალა დასახლების სურათი. მანამდე ჯვარზენის დასახლების უმეტესი ნაწილი დაუსახლებელი იყო. ოფ-აჩხაფუს უბანში (ჯვარზენი) მცხოვრები რეზო ჯონჯოს ძე უბილაკას თქმით, ჯვარზენში დღევანდელი ტერიტორიის დიდი ნაწილი, მათ შორის, მისი საცხოვრებელი ქუჩა, ტყით ყოფილა დაფარული. ამ უბნის განაშენიანება გვიან მოხდა. რაიონულ გაზეთში გამოქვეყნებული, ვალერი ბეჭვასიას ლექსი სახელწოდებით, „ჯვარზენი“ მიუთითებს ამ ტერიტორიის ტყიანობაზე:

„აქ ძველად გავლა უჭირდათ ურმებს,

გზას ძლივს იკვლევდა ქალი და კაცი“.²⁶

დღეს ეს უბანი მჭიდროდაა დასახლებული. ახოს ალების შედეგად გაფართოებულ ტერიტორიაზე გაჩნდა შეჯგუფებული დასახლება.

წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის თოთხმეტი ადმინისტრაციული ერთეულიდან უმეტესობა მთაგორიანია. სოფლები არაერთგვაროვანია. ზოგიერთი სოფლის ცენტრალური დასახლება არის გზისპირული, ვაკე ადგილზე; აქ ძირითადად გზის ორმხრივი, მჭიდრო დასახლება გვხვდება, მაგრამ ამავე სოფლების ცალკეული უბნები მთებშია შეფენილი. მაგალითად, სოფელ ჯგალში დასახლება გზისპირულია, მჭიდრო და ამასთან, ვაკე ადგილზეა, ხოლო მჭიდრო დასახლება საბჭოთა დროს დაიწყო. მოსახლეობა პირველ-საცხოვრისი გორებიდან ჩამოვიდა და ვაკე ადგილებში დასახლდა, რათა ცხოვრებისთვის უმჯობესი პირობები შეექმნათ და კომუნიკაცია გაემარტივებინათ. ასეთი ტიპის დასახლებებში მცხოვრებ მოსახლეობას სახნავ-სათესი მიწები აქვთ ჩამოსახლებამდე არსებულ სამოსახლო ადგილებში, რომელსაც ისინი „ჯვეშიშ ოხორუს“ (ძველის მოსახლე, ანუ წინაპრის სამოსახლო) ეძახიან.

სოფელ ჯგალში, **ლესარჩილეს** უბანში დღეს ცხოვრობენ ხარჩილავები. ისინი გორაზე ცხოვრობდნენ. მოხრობელის, ომარ აკაკის ძე ხარჩილავას თქმით: „*ართ სუკი რღუ დო თექ ფცხოვრენდით, უკულ გიმეპლით აშო*“ (ერთი გორა იყო და იქ ვცხოვრობდით, მერე ჩამოვედით აქეთ). იმ გორაზე, ჩვიდმეტი ოჯახი ცხოვრობდა. მიუვალი ადგილი იყო, თუმცა იქ დღეს რამდენიმე ოჯახი სახლობს. ჰქონდათ სასაფლაო – „ნაკრდამუ“ (ნაკლდამევი) ადგილის მიმდებარედ. აღნიშნულ გორაზე მიქავებსაც ჰქონიათ სასაფლაო. ხარჩილავებმა, გზისპირას დასახლების შემდეგ, ძველი უბნის სახელწოდება, „ლესარჩილე“ ჩამოიტანეს დაბლა და დღეს მათ სამოსახლო უბანს, ჯგალის ცენტრთან ახლოს ლესარჩილე ჰქვია.

²⁶ ვ. ბეჭვასია. ენგურჰესის მუშა. ჯვარზენი. გაზეთი „კომუნიზმის დროში“. 1967 წ. 18 მაისი. №57

სოფელ ჯგალში, ცენტრალურ მაგისტრალის გასწვრივ ცხოვრობენ კვარაცხელიები. კვარაცხელიებს, რომლებიც დღეს გზის პირზე ცხოვრობენ, ადრე სამოსახლო ჰქონდათ მდინარე ჭანისწყლის მარჯვენა ნაპირზე. გზა მათ ძველ სამოსახლო ადგილამდე დღესაც არ მიდის; მდინარეზე საცალფეხო ხი-დია გადასასვლელი და ამ ხიდით სარგებლობენ მიწის მესაკუთრეები. აქ სა-მეურნეოდ განკუთვნილი მიწები აქვთ, სადაც მოყავთ სიმინდი და გაშენებუ-ლი აქვთ თხილის პლანტაციები, ასევე, ხილი, ვაზი.

ჯგალის ადმინისტრაციულ ერთეულში შემაჯალ სოფელ ლესალეში მოსახლეობა გაფანტულია. კარმიდამო გორაკებზე აქვთ გაშენებული. ასეთივე დასახლებებია საჩინოს ადმინისტრაციული ერთეულის სოფელ ნაგურუში, სოფელ ჩქვალერში, მიქავას ადმინისტრაციული ერთეულის უბნებში: ლელ-ვინჯილეში, ლეჯოლოხეში. აქ რელიეფი არაერთგვაროვანია, მოსახლეობა მთის ძირში და გორებზეც გაფანტულად ცხოვრობს.

სოფელ საჩინოში სოფლის ცენტრალური უბანი მჭიდროდ არის და-სახლებული. მოსახლეობა ერთმანეთის გვერდიგვერდ ცხოვრობს. საჩინოში ჩამოედინება მდინარეები ინწირა და ჭანისწყალი. მოსახლეობა ამ მდინარეებ-ის გასწვრივია დასახლებული. თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით, საჩინოს ადმინისტრაციულ ერთეულში შედის ოთხი სოფელი: **საჩინო, ზედა საჩინო, კუხეში და ნაგურუ**. ნაგურუს მეორე საჩინოსაც უწოდებენ.

ნაგურუ და კუხეში მთის კალთებზეა განლაგებული. აქ მოსახლეობა გაფანტულია – სახლობენ გორაკ-ბორცვებსა და ხეობებში. ამ უბნებში მეურ-ნეობის ძირითადი დარგია მსხვილფეხა მესაქონლეობა, იშვიათად ყავთ თხა და ცხვარი.

აღსანიშნავია ნაგურუში ეზოებში, ან საცხოვრებელი სახლის გვერ-დზე საფლავეების არსებობა. სამეგრელოში სახლის ეზოებში ოჯახის წევრის დაკრძალვა გავრცელებული იყო. ხუდონის მკვიდრი ისააკ ქარდავა წერს, რომ ხუდონის თემის ექიმბაში დათა ქარდავა მოხუცებული გარდაიცვალა. ის დაკრძალეს სახლ-კარის ეზოს კუთხეში.²⁷ გარდაცვლილებს ეზოში, იშვიათ-ად, საბჭოთა დროსაც კრძალავდნენ. საბჭოთამდელ სამეგრელოში ეზოში ან ეზოს ახლოს ოჯახის წევრის დაკრძალვა გამოწვეული იყო სასაფლაომდე დიდი მანძილით და ბუნებრივი სირთულეებით, თუმცა, ეზოებში მაინც ძირი-თადად ახალგაზრდებს კრძალავდნენ.

წალენჯიხის მუნიციპალიტეტში ბარის სოფლების დასახლებების უმ-

²⁷ ი. ქარდავა. მოთხრობები, ლექსები და ნაშრომებზე მკითხველთა გამოხმაურება, გვ. 30

ეტესი ნაწილი გზისპირულია. გზის პირას მცხოვრებ მოსახლეობას სამეურნეო ნაკვეთი სახლთან ახლოს საკმარისი რაოდენობით არ აქვს, ამიტომაც ისინი სარგებლობენ ადრინდელი სამოსახლო ნაკვეთებით, რომელთაც სამეურნეო დანიშნულებით იყენებენ. ამის მაგალითები წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში ბევრია. სოფელ საჩინოში მცხოვრები მთხრობელის, ომეხი დიანოზის ძე კაკალიას თქმით: „*ლეკალე ღიზა რე უიმოლე, ასე კოჩ ვარე, კაკალიეფ ცხოვრენდეს*“ (ლეკალე მიწაა მაღლა, ახლა არავინ არ ცხოვრობს, ადრე კაკალიები ცხოვრობდნენ). ლეკალეში სამი ძმა ცხოვრობდა. წყარო და წყლის წისქვილი ჰქონდათ. საბჭოთა დროს ჩამოვიდნენ დღევანდელ საცხოვრებელ ადგილზე, გზისპირზე, ძველ სამოსახლო ადგილზე კი დასამუშავებელი სამეურნეო მიწა აქვთ. წინაპართა ნასახლარ მიწებს სამეურნეოდ იყენებენ ბარახტაძეები სოფელ ნაკიფუში, მოსიძეები „ბერნოხორიში“, კვარაცხელიები, ფიფიები და შელიები „ვეიჯინჯიში“, ფურთუხიები – კაცხარაზე, მანიები – ლემანიეში.

წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლების იმ მთაგორიან უბნებში სანამდევ კეთილმოწყობილი სამანქანე გზა მიიყვანეს, ძველი დასახლებები შენარჩუნებულია. აქ მცხოვრებნი ბარში არ ჩასახლებულან. ამის მაგალითია წალენჯიხის ერთ-ერთ უბანი – **ხვითერი**, სადაც გზის გაყვანის შესახებ ცნობა არის ადგილობრივ გაზეთში: „ხვითერი ერთ-ერთი მივარდნილი კუთხე იყო წალენჯიხაში. გორაკებს მიეყუჟული უბანი ბონდის ხიდით უერთდებოდა სამყაროს. ხვითერის ნაყოფიერ საყანე ფართობს ხშირად იტაცებდა ადიდებული ჭანისწყალი. გამგეობის თავმჯდომარის ინიციატივით, ხვითერი ორი გაბმული სამანქანე ხიდითაა დაკავშირებული ცენტრს“.²⁸ სამანქანო გზების გაყვანის შემდეგ მოსახლეობას აღარ მოუწია ახალი საცხოვრებელი ადგილის ძიება იოლი კომუნიკაციის დასამყარებლად. ხვითერი-საკალანდიოს უბანი წალენჯიხაში დღესაც არის. აქ მოსახლეობა მჭიდროდაა დასახლებული. დასახლებული უბანი ცენტრალურ მაგისტრალს მერეხარისხოვანი გზით უკავშირდება.

მთიან სოფლებში თითოეულ მოსახლემდე სამანქანო გზა მიდის. მაგალითად, სოფელ მუჟავადან ნაშამგუს უბნამდე ცენტრალური გზა მოასფალტებულია. ნაშამგუ მუჟავაში ყველაზე მაღალი დასახლებაა (ზღვის დონიდან 350 მეტრზე). ის აფხაზეთის რეგიონის მოსაზღვრე უბანია. სოფლის სხვა

²⁸ ჭ. გაბელაია. როგორ შეიცვალა უბანი. გაზეთი „კომუნიზმის დროში“. 1967. №111. 26 სექტემბერი

უბნებსა თუ ქუჩებში გრუნტის გზებია. ისეთი ადგილები, სადაც გორებზე მოსახლეებამდე გზა არ გადის წალენჯიხის მუნიციპალიტეტში იშვიათია. ამის მაგალითია სოფელ მედანიში, ლეძაძამეს უბანში ავთა ძაძაძიას სახლი. მისი კარ-მიდამო წინაპართა საცხოვრებელ გორაზეა გაშენებული. საცხოვრებელი სახლი კი კომუნისტების დროს აქვს აშენებული. მის სახლთან სამანქანო გზა არ მიდის. ასეთი მაგალითი სოფელ მედანიში რამდენიმეა.

ვაკის დასახლებებია სოფელი **ჭალე, ლია, ობუჯი, ნაკიფუ, ჯგალი** და **ქალაქი წალენჯიხა**. სოფელი ლია და ქალაქი ჯგარი სვანეთის ავტონომიური რეგიონის გასწვრივ მდებარეობს. ლია გაშლილ რელიეფზე, დაბლობ ადგილზეა გაშენებული. აქ მოსახლეობა ძალიან მჭიდროა, რაც მუნიციპალიტეტის სხვა სოფლებისთვის იშვიათობაა. დაბლობზე, მჭიდრო მოსახლეობაა სოფელ ჭალეშიც. ამ სოფლებში ძირითადი კულტურებია თხილი და სიმინდი. პოსტსაბჭოთა პერიოდში თხილის გაშენებამ მასიური სახე მიიღო. ბოლო წლებში დაიწყო მოცვის პლანტაციების გაშენება.

წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში უბნები განლაგებულია მდინარისპირაზე. ეს არ არის რაიმე კონკრეტული მიზეზით გამოწვეული. მაგალითად, მდინარე მაგანას მარცხენა სანაპიროზე სახლობენ ფიფიები, ციმიჩტები. შედარებით ახალი უბანია ნაკა. ამ უბანში ქარდავები სახლობენ. მათი უმრავლესობა ხუდონიდან და წყავაშიდან გადმოსახლებულთა შთამომავლები არიან.

იგორ ღომენტის ძე ქარდავას თქმით²⁹, მისი წინაპარი გადაუსახლებით აფხაზეთში, სოფელ შრომაში. ის კლიმატს ვერ შეგუებია, უკან დაბრუნებულა და დასახლებულა დღევანდელ ნაკას ტერიტორიაზე. ნაკას ლექარდესაც ეძახიან, რადგან იქ ქარდავები მოსახლეობენ; მათ აქ ძველი დასახლების სახელი „**ლექარდე**“ გადმოიტანეს.

მდინარისპირული დასახლებაა სოფელ **ქველა მაზანდარაში**, მდინარე ჭანისწყლის მარჯვენა სანაპიროზე, სადაც რამდენიმე ოჯახი სახლობს. ასეთივე დასახლებებია სოფლებში – მედანი და საჩინო – ისინი მდინარე ჭანისწყლის ნაპირზე მდებარეობენ და დასახლებებიც მდინარის პირას არის შექმნილი. ძველ დროში მდინარის პირზე სახლდებოდნენ იქ, სადაც მტკნარი წყლის პრობლემა იყო, ხოლო იმ სოფლებში სადაც მტკნარი წყალი წყაროების სახით მრავლად მოედინებოდა, დასახლებლად პრიორიტეტული მაღალი ადგილი იყო. დღეისათვის ეს პრობლემას არ წარმოადგენს და ადამიანები სახლდებიან იქ, სადაც კომუნიკაცია უფრო ხელსაყრელია.

²⁹ მოქმედი იგორ ქარდავა ჩავიწერეთ 2016 წელს სამეგრელოში ჩვენი ექსპედიციის დროს

წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის ტერიტორია უმეტესად მთისწინეთში მდებარეობს. აქ არის სოფლები, რომელთა რელიეფიც მთიანია და დასახლების ფორმაც მთისთვის დამახასიათებელია. ასეთებია: **მუჟავა, ჩქვალერი, მედანი, საჩინო**. ამავე დროს არის სოფლები, სადაც დასახლებები გაშლილ, ვაკე ადგილებშია, ახლო მეზობლური დასახლებებია; ასეთია: **ლია, ჯგალი, ჭალე**. ხშირად ვაკე ადგილზე გაშენებულ სოფლებს აქვთ გორიანი უბნები, სადაც სამანქანო რთულადმისასვლელი გზები გადის და მთიანია. ასეთია ჯგალის ადმინისტრაციულ ერთეულში შემავალი სოფელი **ლესალე**, ჭალეს ადმინისტრაციულ ერთეულში – **ფოცხო-ეწერი**, საჩინოს ადმინისტრაციულ ერთეულში – სოფელი **ნაგურუ** და **კუხეში**. მთიან ადგილებში დასახლება გაფანტულია, ხოლო ბარში – ახლომეზობლური. წალენჯიხის ყველა სოფელში გვხვდება მდინარის პირზე დასახლება. მდინარისპირზე დასახლება გამოწვეულია რაიონის წყალუხვობით და მდინარეების სიმრავლით.

აქედან გამომდინარე, წალენჯიხის მუნიციპალიტეტში დასახლების ფორმა არაერთგვაროვანია. მოსახლეობა განლაგებულია როგორც ვაკე ადგილებსა და მდინარეების ნაპირებზე, ასევე – გორაკ-ბორცვებზე. სოფლების უმეტესობას აქვს როგორც დაბლობი, ასევე მაღლობი დასახლება. გასაბჭოებამდე მოსახლეობა უმეტესად მთებში ცხოვრობდა, რაც განპირობებული იყო რამდენიმე ფაქტორით. წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე თანამედროვე დასახლების ჩამოყალიბება მეტწილად საბჭოთა პერიოდში დაიწყო და პოსტსაბჭოთა პერიოდში ხდება მათი თანამედროვე ინფრასტრუქტურით განახლება. ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებამ, თანამედროვე, სატრანსპორტო საშუალებების გავრცელებამ აუცილებელი გახადა ყველა მოსახლემდე გზის მიყვანა. სოფლის ცენტრალურ გზას ყველა უბანი უკავშირდება მეორეხარისხოვანი გზით. მეორეს მხრივ, მოსახლეობის მიგრაციის მიზეზი კომუნიკაციის არქონა აღარაა, რაც ადრე შესამჩნევი იყო.

დასახლების მორფოლოგია

ზემო სამეგრელოში, წალენჯიხის მუნიციპალიტეტში, მრავალი სოფელია რომლის სახელწოდება აქ თავდაპირველად მცხოვრები გვარიდან არის მიღებული. მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე მრავლადაა ანთროპონიმებისგან მიღებული მიკროოიკონიმები და ანთროპოოიკონიმებისგან მიღებული საცხოვრებელი ადგილების სახელწოდებებიც.

როლანდ თოფჩიშვილის დაკვირვებით, „თითქმის მთელი საქართველო

მოფენილი იყო გვარსახელური წარმოშობის ოიკონიმებით“.³⁰ ასე იყო წალენჯიხის მუნიციპალიტეტშიც. აქ დასახლებული პუნქტების სახელწოდებების დიდი უმრავლესობა ანთროპონიმებისა და ეთნონიმებისგანაა წარმოშობილი.

პოსტსაბჭოთა პერიოდშიც წალენჯიხის მუნიციპალიტეტში შემორჩა ისეთი დასახლებები, რომლებიც აქ ძველთაგან მცხოვრები გვარების სახელწოდებებს ატარებენ. არის ისეთი მაგალითებიც, როდესაც ქუჩას, უბანს ქვია ოფიციალური სახელი, მაგრამ ხალხი მას ტრადიციულად კონკრეტული გვარის დასახლების მიხედვით მოიხსენებს. ზოგჯერ „გვაროვნული“ დასახლებების სახელწოდების საფუძველდამდები გვარების მატარებლები ამ ადგილებში მცხოვრებთა უმცირესობა არიან ან იქ არ სახლობენ. ასეთ დასახლებებში დღეს სხვა გვარის წარმომადგენლებიც ცხოვრობენ. საბჭოთა პერიოდში მომხდარმა პოლიტიკურმა და ბუნებრივმა პროცესებმა, მიგრაციებმა უბნების, საცხოვრებელი ტერიტორიების, თემის „გამსხვილება“ ან გაქრობაც კი გამოიწვია.

საბჭოთა პერიოდამდე მკვლევარები საქართველოს ტერიტორიაზე, სოფლებში პატრონიმულ დასახლებებს აფიქსირებდნენ. თითქმის ყველა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში ერთი გვარის წარმომადგენლები მეტწილად ერთ ტერიტორიაზე სახლობდნენ. ამის მიზეზი დიდი ოჯახის დამლა და განაყარი ოჯახების ფუძე ოჯახთან ახლოს, ერთ ტერიტორიაზე დასახლება იყო. პატრონიმული დასახლებები უფრო მეტად მთიან რაიონებში ფიქსირდებოდა.

საბჭოთა პერიოდში ახალი უბნების ფორმირებამ, მიგრაციებმა, ოჯახების გადასახლებამ ერთი ადგილიდან მეორეზე, გამოიწვია პატრონიმული დასახლებების რღვევა და შერეული, რამდენიმე გვარით დასახლებული უბნების ჩამოყალიბება. წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში აღარ არსებობს მხოლოდ ერთი გვარით დასახლებული უბანი.

არის ისეთი უბნები, რომელთაც თავდაპირველი სახელწოდება შემორჩათ, თუმცა, დღეს იქ სახელწოდების მიმცემი ფუძე გვარის წარმომადგენელი არავინ ცხოვრობს, მაგალითად, ასეთია: ლეკაკულეს უბანი ჯგალში, ლეხარჩილეს უბანი ქალაქ ჯვარში.

საკვლევ რეგიონში გავრცელებული იყო მონოგენური დასახლებები. წალენჯიხის მუნიციპალიტეტში ამის მაგალითებია: **ლემამუგე, ლელვინჯილე, ლესალე, ლემატუე, ლეციმინტე, ლემანიე, ლეგოგილე** და ა.შ. ერთი წინაპ-

³⁰ რ. თოფჩიშვილი. როდის წარმოიქმნა ქართული გვარსახელები. თბ. 1997, გვ. 24

რის შთამომავლებისგან იყო შექმნილი მსგავსი ტიპის დასახლებები და ძირითადად გორებზე იქმნებოდა. საბჭოთა პერიოდში სამრეწველო და სასოფლო-სამეურნეო საწარმოების შექმნას მოჰყვა მონოგენური დასახლებების რღვევა და ჩამოყალიბდა თანამედროვე ტიპის დასახლებები, ძირითადად სამეზობლო, შედარებით – შეჯგუფებული.

წალენჯიხის მუნიციპალიტეტში პოსტსაბჭოთა დასახლების მორფოლოგია განსხვავდება ისტორიულისგან. ბოლო დროს პატრონიმული, ერთი გვარით დასახლებული უბნები აღარ გვხვდება. ასევე, სოფლის ქუჩებისთვის სახელის დარქმევის პროცესი მიმდინარეობს. თუკი აქამდე, უბანს აქ მცხოვრები გვარის სახელწოდება ქონდა, დღეისათვის ადგილობრივი მთავრობა, ოფიციალურად სოფელში ან მუნიციპალიტეტში გამორჩეული ადამიანების, ან განსაკუთრებული სახელმწიფოებრივი თუ რელიგიური დღის აღმნიშვნელ სახელწოდებებს ანიჭებს ქუჩებს. მაგალითად, ჯვარის უბან ლეხარჩილეს დაერქვა კ. გამსახურდიას ქუჩა. ხშირად, მოსახლეობას წინაპრების შერქმეული სახელწოდებები აქვს მესხიერებაში შემორჩენილი და ეძახის ადრე აქ მცხოვრები გვარისგან ნაწარმოებ ოიკონიმს.

კარ-მიდამოს მოწყობა

ა) საცხოვრებელი ნაგებობები

წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში გავრცელებულია ერთსართულიანი და ორსართულიანი რკინა-ბეტონით ნაგები სახლები. ორსართულიან სახლებში, ხშირად, პირველი სართული ქვით, ხოლო მეორე სართული ხითაა ნაგები. აქა-იქ შემორჩენილია ტრადიციულად ნაგები ოდა. თითქმის ყველა სახლს აქვს სამზარეულოს ფუნქციის მქონე, ცალკე მდგომი, ერთი ან ოროთახიანი სახლი. ჯარგვალი და ფაცხა საცხოვრებლად არ გამოიყენება. მათ სამეურნეო დანიშნულება აქვთ.

XX ს-ის I ნახევრამდე წალენჯიხის მუნიციპალიტეტში, ისევე როგორც მთელს დასავლეთ საქართველოში, გავრცელებული იყო ოდა სახლები. ასეთ შენობებს აქ XVIII საუკუნის დასაწყისიდან აგებდნენ.³¹ არსებობდა ზუთი სახის ოდა სახლი: ერთოთახიანი, ოროთახიანი, სამოთახიანი, ოთხოთახიანი და რვაოთახიანი.³² წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში საექსპე-

³¹ ი. ადამია. კოლხეთის საბინაო ხუროთმოძღვრება. არქიტექტურის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია. თბ. 1948, გვ. 39

³² ი. ადამია. კოლხეთის საბინაო ხუროთმოძღვრება, გვ. 84

დიციო მუშაობის დროს დათვალიერებულ ოდა სახლებს ძირითადად ოთხი ოთახი აქვს. სოფელ კანთში, კვარაცხელიების ოჯახში დავაფიქსირეთ ოდა, რომელსაც აქვს მინაშენი. ოთახების რაოდენობის გაზრდა საჭიროებების გაზრდამ განაპირობა. ხუდონის თემის მკვიდრი, ისაკი ქარდავა წერს, რომ „მასწავლებელმა პროფი ჭანტურიამ პირველად მეცადინეობა დაიწყო 1928 წლის პირველ სექტემბერს, მდინარე მაგანას ხეობაში მცხოვრებ ბაგრად ისლამის ძე ფიფიას ორსართულიან ოდა-სახლში.“³³ ირკვევა, რომ მეოცე საუკუნის დასაწყისში მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე გავრცელებული ყოფილა ორსართულიანი ოდეები (იხ. დანართი 1).

ოდა სახლი გავრცელებული იყო დასავლეთ საქართველოში: იმერეთში, გურიაში; ასეთი ნაგებობები იყო მესხეთშიც. „ქვაბლიანის ხეობაში სამი ტიპის საცხოვრებელი ბინაა მიღებული. ერთი დარბაზული, მეორე ოდური და მესამე ე.წ. ლაზური.“³⁴ გვიანდელი კვლევებით, დარბაზული, ოდური და მიწური ერდოიანი სახლები ამ რეგიონში აღარ ფიქსირდებოდა და ისინი ძველებურ სახლებად იყვნენ მიჩნეულნი.³⁵

წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე გავრცელებული იყო „პიტაფიცარა“ – ბოციანი სახლი. გეგმეჭკორის ცნობით, შუა საუკუნეების ბოლოს სამეგრელოში გავრცელებული იყო „გადახურვის სისტემით, ფორმით და საცხოვრებელი ფართის გამოყენების წესით განსხვავებული საცხოვრებელი ნაგებობა, რომელიც ცნობილია პიტაფიცარას სახელწოდებით. მსგავსი საცხოვრებელი გავრცელებული იყო იმერეთში და გურიაშიც. ეს სახლები ეკუთვნოდა გვიანობამდე შემორჩენილ დიდ ოჯახს, რომელიც აერთიანებდა ერთ ოჯახში იმდენ თაობას, რამდენის ცხოვრებაც ერთობლივად იყო შესაძლებელი“³⁶. პიტაფიცარის სახლი წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში შემორჩენილი არაა, თუმცა სამეგრელოს ტერიტორიაზე თანამედროვე პერიოდში ის დაფიქსირებულია აბაშის მუნიციპალიტეტის სოფელ მარანში³⁷. აქ არსებული ისტორიული საცხოვრებელი მუხის ხისგანაა ნაგები.

³³ ი. ქარდავა. მოთხრობები, ლექსები და ნაშრომებზე მკითხველთა გამოხმაურება, გვ. 34

³⁴ გ. ჩიტაია. გლეხის სახლი ქვაბლიანში (დარბაზული ტიპი). მიმოხილველი. I. ტფ. 1926, გვ. 140.

³⁵ თ. ოჩიაური. ახალი საცხოვრებელი სახლი ადიგენის რაიონში. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისთვის XII-XIII. თბ. 1963, გვ. 128.

³⁶ გ. გეგმეჭკორი. პიტაფიცარა სახლი (ადრეული ფორმები). ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ძიებანი III. თბ. 2001, გვ. 143.

³⁷ პიტაფიცარა სახლის შესახებ ინფორმაცია მოგვაწოდა დოქტორანტმა ი. შენგელიამ

პიტაფიცარა სახლი „ჯარგვალის“ განვითარების შემდეგ გავრცელდა სამეგრელოს ტერიტორიაზე. ჯარგვალს მეცნიერები პიტაფიცარა სახლისა და საცხოვრებელი ფაცხის შუალედურ ეტაპზე მოიაზრებენ.³⁸

პიტაფიცარა, იგივე ბოყვიანი ანუ აფრიანი სახლიდან ოდა სახლამდე გარდამავალ საფეხურზე „განის“ ან „ლორის“ სახლი იყო – ხის ოროთახიანი სახლი. დახერხილი ფიცრების დამაგრება კუთხეებში ბოყვების საშუალებით ხდებოდა, შემდეგ კი გადაფსკვნიდნენ. კედლის შუაში ვერტიკალურად ბოყვი იდგმებოდა.³⁹

ჯარგვალი საცხოვრებელი ფაცხის განვითარების უძველესი სახეა. ის იყო ოროთახიანი, მორებისაგან ნაგები შენობა. ხალხური არქიტექტურის მკვლევარი ილია ადამია წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე, დღევანდელ ქალაქ ჯვარში ჯარგვალის გავრცელებაზე მიუთითებს.⁴⁰ საბჭოთა პერიოდში, წალენჯიხის გაზეთში გამოქვეყნებული სტატიის მიხედვით, სოფელ მუჟავაში „გზები გაუვალი იყო. გლეხები ისლით გადახურულ ჯარგვალში ცხოვრობდნენ. აქა-იქ ჩანდა ძველებური ოდა სახლები“.⁴¹

ჯარგვალმა გაიარა განვითარების რამდენიმე ეტაპი. გ. გეგეჭკორს, წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფელ სქურში დაფიქსირებული აქვს საცხოვრებელი სახლის, ჯარგვალის ადრეული ფორმა სახელწოდებით – **ჯღვარკალი**. როგორც გ. გეგეჭკორი აღნიშნავს, ჯღვარკალი ჯარგვალთან შედარებით იოლი ასაშენებელი იყო და ამიტომაც, ამგვარ სახლებს ღარიბები იშენებდნენ. ჯარგვალს კი – შეძლებულები.⁴²

ჯარგვალი გავრცელებული ყოფილა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოშიც. ორსართულიანი ჯარგვალი დააფიქსირა მკვლევარმა ნ. შოშიტაშვილმა. „ზედმედგმული“ ანუ ორსართულიანი ჯარგვალი დღეს საზაფხულო საძოვრებზე, იალალებზე ფიქსირდება“.⁴³ წალენჯიხის და მთიანი სამეგრელოს სხვა მუნიციპალიტეტებში (ჩხოროწყუ, მარტვილი), საექსპედიციო მუშაობისას მსგავსი ტიპის ჯარგვალი არ დაგვიფიქსირებია.

³⁸ გ. გეგეჭკორი. პიტაფიცარა სახლი (ადრეული ფორმები), გვ. 134.

³⁹ ნ. თოფურია. ახალი საცხოვრებელი ნაგებობანი სამეგრელოში. საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები. თბ. 1968, გვ. 139.

⁴⁰ ი. ადამია. კოლხეთის საბინაო ხუროთმოძღვრება, გვ. 72

⁴¹ მ. არონია. ჩემი სოფელი. გაზეთი „კომუნიზმის დროში“. 1971 წ. №24, 25 თებერვალი.

⁴² გ. გეგეჭკორი. ჯარგვალი. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ძიებანი. II. თბ. 2000, გვ. 33.

⁴³ ნ. შოშიტაშვილი. საცხოვრებელი ნაგებობები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. ტრადიციული საცხოვრებელი ნიმუშები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. ქართულ-თურქული პარალელები. I. თბ. 2009, გვ. 30.

სამეგრელოში, ადამიანის მიერ შექმნილი საცხოვრებელი ნაგებობებიდან, უძველესია ფაცხა, ხის წკნელებისგან მოწნულ-მოღობილი ქოხი.⁴⁴ გ. გეგეჭკორის მოსაზრებით, ფაცხა-სახლის ადრეული ფორმების გავრცელების არეალი მთის ზოლს მოიცავდა და დანიშნულების მიხედვით, იყო სასტუმრო, საწესო, ახალდაქორწინებულთათვის, სამეურნეო დანიშნულებისათვის და ოჯახის ძირითადი საცხოვრებელი, შუაცეცხლიანი.⁴⁵ მკვლევარს ჯვარის ტერიტორიაზეც დაუფიქსირებია ფაცხების არსებობა.

პოსტსაბჭოთა პერიოდში, ძველი საცხოვრებელი ნაგებობებიდან მუნიციპალიტეტის სოფლების ტერიტორიაზე გვხვდება **ფაცხა, ჯარგვალი** და **ოდა**. აღნიშნულ ნაგებობებს თანამედროვე ვითარებაში შეცვლილი აქვთ ფუნქცია. ოდა ყველა სოფელშია, მაგრამ მასობრივად გავრცელებული არაა, განსაკუთრებით ნაკლებადაა შემორჩენილი ჯარგვალი. ტერმინ „ჯარგვალს“ მნიშვნელობა შეცვლილი აქვს და ის, ხშირად, სამეურნეო ნაგებობის აღსანიშნავად გამოიყენება. ფაცხა ხშირია და მისი აგების ტენდენციაც ფიქსირდება.

საკვლევ მუნიციპალიტეტში გვხვდება ორსართულიანი სახლები, რომელთა პირველი სართული ქვით ან ბლოკითაა ნაგები, ხოლო მეორე სართული, ძირითადად, წაბლის ხისგანაა ნაგები. ასეთი სახლები დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული იყო საბჭოთა დროს. 1950-იან წლებამდე ქვედა სართულს აგებდნენ ქვისგან, ცემენტის შერევით. გვიან პერიოდში კი, ბლოკითა და ცემენტის მინარევით. წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში ასეთი სახლების მშენებლებად ხშირად ასახელებენ რაჭველებს. მსგავსი ტიპის სახლები გავრცელებული იყო იმერეთში.⁴⁶

სამეგრელო, კონკრეტულად, წალენჯიხის მუნიციპალიტეტი მდიდარია ტყით. ამაზე არაერთი მოგზაური მიუთითებდა. შარდენის ცნობით, „ქვეყანა, რამდენადაც ვშორდებით ზღვის ნაპირს, იმდენად თანდათანობით მალდება. იგი თითქმის მთლიანად ხშირი და მაღალი ტყით არის დაფარული“.⁴⁷ ამიტომაც საშენ მასალად გამოიყენებოდა ხე. „ოდა სახლის მშენებელი ოს-

⁴⁴ ი. ადამია. კოლხეთის საბინაო ზურთომოდგერება, გვ. 68

⁴⁵ გ. გეგეჭკორი. საცხოვრებელ ნაგებობათა ერთი სახეობა საქართველოში (ფაცხა). ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ძიებანი. I. თბ. 2000. გვ. 36.

⁴⁶ კ. კახიანი. გლეხის კარ-მიდამო იმერეთში. თბ. 1964, გვ. 73.

⁴⁷ ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ). ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევები და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა. თბ. 1975, გვ. 109

ტატები ყოველთვის დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ მაგარი ხის მასალის შერჩევას. გამოიყენებოდა ხის ისეთი ჯიშები, რომლებიც კარგად უძლებდნენ ნოტიო ჰავის ზემოქმედებას. უპირატესობას ანიჭებდნენ მუხას, წაბლს, თელას, ურთხმელს.⁴⁸ განვითარებული იყო ადგილობრივი ხითხურობა. ყველა გვარს, საგვარეულოს ან ოჯახს ჰქონდა თავისი ტყე, საიდანაც ოჯახი ხის მასალით მარაგდებოდა. ვერა ბარდაველიძემ წალენჯიხის მუნიციპალიტეტში საველე-ეთნოგრაფიული მუშაობის დროს, 1950-იან წლებში ჩაიწერა, რომ გვარებს ჰქონდათ საერთო სახნავ მიწებთან ერთად ტყეც, საიდანაც მიჰქონდათ საშენი მასალა. მაგალითად, „არქანიების საერთო ტყე იყო „წიფურსკვამი“. ამ ტყეში ყველა კომლს შეეძლო მოეჭრა ხე სამასალედ და საშემედ. ტყე ქონიათ ჩვინარეშიც, რომელიც დანაწილებული იყო ბაბუაშვილებად („გომნარეზად“): ცალკე იყო ქვაცას შთამომავლების ტყე, ცალკე ტვეფნიასი და ასევე სხვა ბაბუაშვილებს, არქანიების გვარის ხალხს“.⁴⁹ როგორც ირკვევა, ორი სახის საგვარეულო ტყე არსებობდა: შეუზღუდავი და შეზღუდული მოხმარების.

რაც შეეხება დღევანდელ მდგომარეობას, საკვლევ მუნიციპალიტეტში პოსტსაბჭოთა პერიოდში არსებული სახლების უმეტესობა საბჭოთა პერიოდშია ნაგები. ამ დროს აშენებული სახლები ერთნაირადაა დაპროექტებული. სამშენებლო მასალად ბლოკი და ცემენტია გამოყენებული, მეტწილად ორსართულიანი სახლებია, ოთახების რაოდენობაც კი ერთნაირია.

წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში გვხვდება ე.წ. „ბელეტაჟი“ - ქვით ნაგები სახლები. ასეთ სახლებში ქვედა სართული დაბალჭერიანია, სივრცე გამიზნულია საპაეოდ, ნესტისგან დასაცავად, ასევე სამეურნეო დანიშნულებით, საკუჭნაოდ, ხოლო ზედა, საცხოვრებელ სართულზე განლაგებულია საძინებელი, სამზარეულო და სტუმრის მისაღები ოთახი.

წალენჯიხის მუნიციპალიტეტში სახლები, შეიძლება, პირობითად, დავყოთ დიდ და მცირე საცხოვრებლებად. დიდი საცხოვრებელი სახლი არის ქვით ნაგები, ორსართულიანი; ორივე სართული ძირითადად ერთნაირადაა დაგეგმარებული. დიდ სახლს გვერდზე მიდგმული აქვს პატარა სახლი, რომელსაც სამზადს, „ქუხნას“ უწოდებენ და სამზარეულოს ფუნქცია აქვს. მას ხშირად საძინებელი ოთახებიც აქვს და ოჯახის წევრები „პატარა სახლში“

⁴⁸ ნ. ჯაბუა. ძველი საქართველოს საერო ხუროთმოძღვრება. თბ. 2018, გვ. 58

⁴⁹ ვ. ბარდაველიძის არქივი. ფონდი №69. არქივი ინახება ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტში

ცხოვრობენ. „დიდი სახლი“ კი სტუმრისთვის და განსაკუთრებული დღეებისთვის გამოიყენება. რიგ შემთხვევაში, შენობები გადაბმულია და ერთიან სივრცეს ქმნიან.

პოსტსაბჭოთა პერიოდში აგებულ სახლებს საბჭოთა დროს აგებული სახლებისგან განსხვავებით არ აქვს „პატარა სახლი“. სახლებს აგებენ ქვისგან. არქიტექტურა დამოკიდებულია მეპატრონის გემოვნებაზე. ერთ სახლშია მოთავსებული სამზარეულო, მისაღები და სხვადასხვა ფუნქციის მქონე ოთახები.

ამჟამად წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში ოდა სახლი საცხოვრებელი დანიშნულებით იშვიათად გვხვდება.

დღესდღეობით, მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე, ოდა სახლები ხშირად მუზეუმებად არის გადაკეთებული, მაგალითად, სოფელ ნაკიფუში – აკადემიკოს ტარასი კვარაცხელიას სახლმუზეუმი, სოფელ ჩქვალერში – ეგნატე ფიფიას სახლმუზეუმი, სოფელ ობუჯში – ლეო ქიაჩელის სახლმუზეუმი ოდა სახლებია.

ოდა სახლების ტურისტული მიზნით გამოყენება წალენჯიხის მუნიციპალიტეტში ჩვენ არ დაგვიფიქსირებია, თუმცა სხვა მუნიციპალიტეტებში ამის მაგალითები არის. მაგალითად, ზუგდიდის მუნიციპალიტეტის სოფელ ჩხორიაში ტურისტული სივრცე, ე.წ. ეთნოსოფელი – „სისატურა“.

პოსტსაბჭოთა პერიოდში, მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე შემორჩენილი ოდა სახლების ნაწილი გამოიყენება შესანახ, საწყობ ნაგებობებად. ზოგჯერ, თანამედროვე, რკინა-ბეტონით ნაშენი სახლების გვერდით დგას ოდა, რომელსაც იყენებენ ნივთების შესანახად. ხშირად, ოდა სახლი და კარ-მიდამო მიტოვებულია და მესაკუთრე ქალაქშია საცხოვრებლად გადასული ან ემიგრაციაშია, რასაც საბჭოთა ეპოქაში არსებული გადაადგილების მკაცრი შეზღუდვის გამო ვერ შეძლებდა. სახლების მიტოვებისა და საცხოვრებლის შეცვლის ტენდენცია წალენჯიხის მუნიციპალიტეტში საგრძნობლად გაზრდილია.

ისტორიული საცხოვრებელი ნაგებობები დღესდღეობით ხშირად სამეურნეო ფუნქციით გამოიყენება, მათ შორის ისეთები, რომლებიც სააგენტოს მიერ ძეგლად არის გამოცხადებული. წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფელ მიქავაში, ლეჯოლოხეს უბანში ჯარგვალი საძროხედ გამოიყენება. ბოსლის ფუნქცია აქვს ჯარგვალს ქალაქ წალენჯიხაში აბაკელიების ოჯახში. სოფელ მედანში, ლარას უბანში ჯარგვალის ნაგებობა სათავსოდ აქვთ გამოყენებული, ხოლო სოფელ საჩინოში მარნად არის გადაკეთებული.

ბოლო პერიოდში ხდება თანამედროვე სამშენებლო მასალით სამეურნეო ნაგებობის აგება და მისთვის ძველი სახელწოდების – ჯარგვალის შერქმევა. ქალაქ ჯვარში, ერთ-ერთ ოჯახში, საცხოვრებელ სახლს უკან აქვთ სამეურნეო ნაგებობა, შუაცეცხლით. შენობა აშენებულია ბლოკით და ცემენტით; გადახურულია კრამიტით. ოჯახის წევრები ამ ნაგებობას ჯარგვალს უწოდებენ და გამოიყენებენ სხვადასხვა სახლის საზამთრო შესანახი პროდუქტის მოსამზადებლად.

წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე, ყველა სოფელში ფიქსირდება ფაცხა. კვლევისას დაფიქსირებული ფაცხების უმეტესობა აგებულია საბჭოთა დროს. პოსტსაბჭოთა პერიოდში შეიმჩნევა ეზო-კარის ფაცხით დამშვენების ტენდენცია.

დღეს ფაცხას სამეურნეო და გასართობი დანიშნულება აქვს. ფაცხაში ხდება განსაკუთრებული დღეების აღნიშვნაც და სუფრის გაშლა.

აღრე სამეგრელოში სამოსახლო ადგილის შესარჩევად ატარებდნენ სხვადასხვა სახის რიტუალს. მიმართავდნენ მკითხავეს, აკვირდებოდნენ მთვარეს. დღეს იციან სახლის საძირკვლის ამოთხრისას საკლავის დაკვლა და ახალმოსახლის სახლის დალოცვა („ხვამა“). მოჰყავთ მღვდელი სამოსახლო ადგილი საკურთხებლად.

ამრიგად, სამეგრელოში საბინაო ხუროთმოძღვრების განვითარების დინამიკა ასეთია: უძველეს ფაცხას ცვლის ჯარგვალი, ჯარგვალს – ნათალი ფიცრებით აგებული სახლი, შემდეგ კი – დახერხილი ფიცრებისაგან აგებული ოდა სახლი.⁵⁰ საბჭოთა ეპოქაში საბინაო ხუროთმოძღვრების უმთავრესი ფორმა იყო ერთსართულიანი ან ორსართულიანი ქვის ან ქვისა და ხის შენობები; იშვიათად – „ბელეტაჟი“. საცხოვრებელი სახლების უმეტესობა ამ დროს არის აშენებული. საბჭოთა კავშირის ნგრევისა და დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ მომხდარმა ცვლილებებმა საკომუნიკაციო საშუალებების, სამშენებლო ტექნოლოგიების განვითარებამ განაპირობა ევროპული ტიპის საცხოვრებელი სახლების აგების ტენდენცია. ახალმოსახლეები საცხოვრებელ ნაგებობებს თავიანთი ინტერესების, სურვილების, საჭიროებების მიხედვით აშენებენ. საბჭოური სტანდარტი, ერთფეროვნება წარსულს დარჩება.

ბ) ეზო-კარი, სამეურნეო და დამხმარე ნაგებობები

კარ-მიდამოს მოწყობა ძირითადად დაკავშირებულია მეურნეობის ფორმასთან. იმისათვის, რომ კარ-მიდამო სრულყოფილი იყოს, იგი უნდა

⁵⁰ ი. ადამია. კოლხეთის საბინაო ხუროთმოძღვრება, გვ. 79

შედგებოდეს ეზოს, საცხოვრებელი ნაგებობების ანუ სახლისგან, სამეურნეო ნაგებობების, „დამხმარე“ ობიექტების და მიდამოსაგან.⁵¹ საბჭოთა დრომდე კარ-მიდამო მოიცავდა ტრადიციულ სამეურნეო ნაგებობებს. სამეგრელოში კარ-მიდამოს მოწყობა მნიშვნელოვნად შეიცვალა საბჭოთა პერიოდში, როდესაც ინდივიდუალური გლეხური ტრადიციული მეურნეობები შეიცვალა კოლექტიური მეურნეობებით. ახალი სამშენებლო მასალის გამოყენებამ შეცვალა კარ-მიდამოს იერსახე. მისი სტრუქტურა იცვლება პოსტსაბჭოთა ხანაშიც.

ამჟამად კარ-მიდამოს საკმაოდ დიდი ფართი უკავია. შედარებით მცირე ეზოები გვხვდება ქალაქებში, კონკრეტულად, ჯვარსა და წალენჯიხაში. მიუხედავად იმისა, რომ წალენჯიხა და ჯვარი ქალაქია, აქ შინაური საქონელი და ფრინველი თითქმის ყველა ოჯახს ყავს, თუმცა, სამეურნეო და დამხმარე ნაგებობები აქ მცირე ტერიტორიაზეა განლაგებული.

წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში კარ-მიდამოს სივრცე სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობებსა და მიწას მოიცავს. სამეურნეო და დამხმარე ნაგებობების გარდა, არის საბოსტნე, სავენახე, სახილე, საყანე სივრცეები. ზოგჯერ თხილნარი და საყანე მიწები კარ-მიდამოს ნაწილია.

წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში კარ-მიდამოები შემოღობილია, რკინის ან იშვიათად ბეტონის და ხის ღობეებით. მაღალ ადგილებში, მდინარესთან ახლოს შემორჩენილია რიყის ქვით შემოსაზღვრული ღობეები. ხშირად, დიდი ეზოები შემოზღუდულია ეკლიანი მცენარითაც, ზოგჯერ დეკორატიულით (დაფნა, ტუია). ყველა ეზოს აქვს რკინის დიდი ჭიშკარი, რომელმაც ჩაანაცვლა ხის ჭიშკრები. სოფელ ნაკიფუში შემორჩენილია ტარასი კვარაცხელიას სახლ-მუზეუმის ხის ჭიშკარი. ასეთი თითო-ოროლაა.

წინა ეზო, ძირითადად დეკორატიული მცენარეებით არის მორთული; უკან კი – საბოსტნე და სამეურნეო დანიშნულების მიწებია. კარმიდამოში აქვთ ხილის ბაღები, ვენახი და საბოსტნე ადგილები. ბევრ ოჯახს აქვს ჭა. კარმიდამოს წინა ხედი მასიურად ხილულია ქუჩაში გამგლელისთვის. მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე იშვიათად არის დახურული ეზოები.

საბჭოთა დროს აგებული სახლები დიდი ფართობით გამოირჩევა; თითქმის ყველა სახლის გვერდზე ღვას სამზადი, ე.წ. „ქუნა“ (რუსული, სამზარეულოს აღმნიშვნელი). სამზადი სახლი უმეტესად ხისგან, ზოგჯერ ქვისგანაა ნაგები. „ქუნას“ რამდენიმე ოთახი აქვს, რომლებიც სამზარეულო-

⁵¹ კ. კახიანი. გლეხის კარ-მიდამო იმერეთში, გვ. 58

სა და სასაფლაოს ფუნქციით გამოიყენება. დიდი სახლის აგების შემდეგ, ხშირია ერთსართულიანი პატარა ზომის საცხოვრებელი სახლების სამზად სახლად გადაკეთება.

სოფლებში, შიდა მოხმარებისთვის ოჯახებში აქვთ წისქვილები. საბჭოთა და პოსტსაბჭოთა პერიოდშიც წყლის წისქვილები ჩაანაცვლა დენის წისქვილებმა, რომლებიც სოფელში, უბნებში ცენტრალურ ადგილებზეა მოწყობილი. წყლის წისქვილები დღეს იშვიათია. ჩვენ ასეთი დავაფიქსირეთ სოფელ მიქავაში. ხშირად, წისქვილი რამდენიმე ოჯახის საერთო საკუთრებაა. წისქვილის ქვები ითლება სოფლებში – მუყავა და მედანი. ქვის მთელთა პროფესია მამიდან შვილზე გადადის მეძვედრეობით. ქვის მთელელები არიან ფიფიების, ძაძამიების, ჭანტურიების გვარში. სოფელ მუყავაში მცხოვრები მჭედელი ვალიკო კარლოს ძე შონია, ამავე დროს, ქვის მთელელიცაა. მას ეს ხელობა, ისევე როგორც სამჭედლო საქმე, წინაპრებისგან უსწავლია.

წისქვილის ქვის მკეთებლები თავიანთ ნაწარმს ყიდიდნენ ან ცვლიდნენ მათთვის საჭირო ნივთზე. როგორც ირკვევა, წალენჯიხის მუნიციპალიტეტიდან წისქვილის ქვა მეზობელ მუნიციპალიტეტებშიც გაჰქონდათ. დავით ჭითანავა აღნიშნავს, რომ ზუგდიდის მუნიციპალიტეტის ყულიშკარის თემში, წისქვილისთვის საჭირო ქვა წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებიდან მიჰქონდათ. წისქვილის ქვებს ჩანგელიას და ფიფიას გვარის ხალხი ამზადებდა და ყიდდა.⁵²

სამეგრელოს ეთნოგრაფიულ ყოფაში შინამრეწველობის მნიშვნელოვანი დარგი იყო მჭედლობა („ჭკადუა“). ისტორიულად სამი სახის მასალის მჭედელი არსებობდა: რკინის, სპილენძის და ოქრო-ვერცხლისა.⁵³ საბჭოთა პერიოდამდე და საბჭოთა დროშიც, წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში, ყველგან იყო მჭედელი. მჭედლობა საპატიო და ღირსეულ საქმედ მიიჩნეოდა. 1965 წლის 30 სექტემბერს წალენჯიხის გაზეთ „კომუნიზმის დროშით“ გამოქვეყნებული წერილის მიხედვით, მჭედელ ორესტი ძიძარიას ეს საპატიო საქმიანობა წინაპრებისგან უსწავლია. მისი ბაბუა უტუ მიქავას „გვერდით ტრიალებდა, ჭედდა ხმალსა და აბჯარს, გუთანსა და ნამგალს“.⁵⁴

„ძველად სამჭედლო – „ჭკადურე“ – სახლთან ახლოს ჰქონდათ

⁵² დ. ჭითანავა, ყულიშკარის თემი (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული გამოკვლევა). ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია. თბ. 2002, გვ. 37.

⁵³ ნ. რეხვიაშვილი. ქართული ხალხური მეტალურგია. თბ. 1964, გვ. 151.

⁵⁴ ო. საღია. იშრობოდა ფოლადი. გაზეთი „კომუნიზმის დროშით“. 1965 წ. 30 სექტემბერი, №38.

მოწყობილი. საბჭოთა დროს სოფლების ცენტრში იყო, ქალაქებსა და დაბებში კი – ბაზართან ახლოს და ხალხთა თავშეყრის ადგილებზე⁵⁵. ც. კაკაბაძეს და გ. ჯალაბაძეს აღწერილი აქვთ საჩინოში და მედანში მჭედლების საქმიანობა. დღეს მუნიციპალიტეტის სოფლებში, მთხრობელებს ძველად მცხოვრები მჭედლების სახელები და გვარები ჯერ კიდევ ახსოვთ. ჯგალში ცნობილი მჭედელი ყოფილა ბათუ კვარაცხელია, ჯვარში – ორესტი მოსიძე, ნაკიფუში – მაღაქია მოლაშხია; ჯადირელი მაჟარა მებონია მაღაქია მებონიას შვირდი ყოფილა. სამჭედლოში, გარდა პროფესიული საქმიანობისა სრულდებოდა ასევე სხვადასხვა სახის რიტუალები. იცოდნენ „ხვამა“ (ლოცვა), „გინორამა“ (ხატზე გადაცემა), „ფუჩი“ (ფიცი).

წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში, პოსტსაბჭოთა პერიოდში სამჭედლოები აქა-იქ თუ შემორჩა. მჭედლის ნაწარმს ადამიანები დღეს მარკეტებსა და ბაზრობებზე იძენენ. საველე ექსპედიციების დროს დავაფიქსირეთ სამჭედლოები საკუთარ სახლებში: სოფელ მუჟავაში – შონიებთან, სოფელ მიქავაში – მოსიძეებთან (იხ. დანართი 2), სოფელ ნაგურუში – აბრაღაგებთან. დღეისათვის მჭედლები ამზადებენ და შეაკეთებენ სამეურნეო და საყოფაცხოვრებო იარაღებს: თოხს, ნაჯახს, იშვიათად დანას, სახნისს და სხვა.

საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობათა კომპლექსში გვხვდება „კაზარმა“, რომელიც სათავსოს ფუნქციას ასრულებს. „კაზარმების“ მშენებლობა დაიწყო საბჭოთა პერიოდში მას შემდეგ, როცა საბჭოთა ხელისუფლება კრძალავდა ქელეხის მოწყობას. ისინი ქვისგანაა ნაგები და ჩვეულებრივ, სეფასთან შედარებით, ადამიანების შეკრება ამ ნაგებობაში შეუძლებელია. მეგრელებმა დიდი „კაზარმები“ ააგეს ქელეხის სუფერების გასაშლელად.

წალენჯიხის მუნიციპალიტეტში, ისევე როგორც მთელ სამეგრელოში, ჰქონდათ ღია მარნები. დღეს ღია მარნები იშვიათად გვხვდება პრაქტიკული დანიშნულებით. მხოლოდ იმ ოჯახებშია შემორჩენილი სადაც „ხვამის“ (ლოცვის) ტრადიციაა. არის ისეთი შემთხვევები, როდესაც ღია მარნებში სალოცავი ქვევრები დატოვებულია უფუნქციოდ და „ხვამის“ (ლოცვის) პრაქტიკა აღარ აქვს ოჯახს.

მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე ძირითადად, საბჭოთა დროს აგებული ხის მარნებია შემორჩენილი, ან მარნის ფუნქციას ითავსებს საცხოვრებელი ნაგებობის პირველი სართული, ზოგჯერ – სარდაფი. ძველი ხის მარნები

⁵⁵ ც. კაკაბაძე, გ. ჯალაბაძე. მჭედლობა სამეგრელოში. თბ. 1979, გვ. 88.

დავაფიქსირეთ მედანში, მიქავაში, ლიაში, ობუჯში, ჭალეში. ჭალეში არსებულ მარანს, რომელიც დღეს კანკიების ოჯახის საკუთრებაა, მიენიჭა კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსი (იხ. დანართი 3). მარანის აგების წელი უცნობია. ოჯახი დაახლოებით მე-19 საუკუნის ბოლო პერიოდით ათარიღებს. გადმოცემით, ის აუგია აკობიების ოჯახს, კანკია კი აქ ჩასიძებულა.

მარანი სალოცავი ადგილი იყო. „ის წმინდად ითვლებოდა. მის მარჯვენა კუთხეში ღვინის ზედაშეები იყო მოთავსებული“.⁵⁶ კათოლიკე მისიონერის, არქ. ლამბერტის ცნობით, სამეგრელოში თუ კარის ეკლესია არ ქონდათ, ჯვრისწერა და ნათლობა მარანში იცოდნენ.⁵⁷ მარნის საკულტო დანიშნულებაზე მიუთითებს სოფელ ობუჯში, ნაგებობის კედელზე გამოსახული ორნამენტები (ჯვრები).

სხვა სამეურნეო ნაგებობებიდან, კარ-მიდამოში განლაგებულია საძროხე, საქათმე, საღორე, ინდაურებისა და ბატების დასაბინავებელი ნაგებობები, ნალია, თითქმის ყველა ოჯახშია „მაღაზა“; აქა-იქ თუ შემორჩა „ბალი“ (ბელელი). სამეგრელოში „ბაღ“ მხოლოდ ღომის თაველის შესანახად გამოიყენებოდა.⁵⁸ ეს ნაგებობა ექსპედიციების დროს დავაფიქსირეთ ლიაში, ლესალეში, მიქავაში (იხ. დანართი 4).

მინაური ცხოველებისა და ფრინველების სადგომები სახლის უკანაა მოთავსებული. ხშირად საღორე და საძროხე განლაგებულია გზისპირზე, გაჭრილ ღობეში, ცხოველების იოლი შერეკვის მიზნით (იხ. დანართი 5).

ბევრგან კარმიდამოები შემჭიდროებულ დასახლებას ქმნიან. მეზობლები ერთმანეთთან ახლოს სახლობენ და მათ ეზოს საერთო კარი აქვს გვერდიდან. მაგალითად, ერთი მოსახლის ეზოს გვერდითა კარი გადასასვლელია მეორე მოსახლის ეზოში, ამ უკანასკნელის ეზოს კი აქვს გვერდზე მეზობლის ეზოში გადასასვლელი კარი და ასე მიჰყვება ზოლად (იხ. დანართი 6). ამგვარი დასახლებები ძირითადად გზისპირებზე განლაგებულ სოფლებშია: ლიაში, ჯგალში, ეწერში, ჭალეში, ნაკიფუში, ქალაქებში წალენჯიხასა და ჯვარში.

ამჯამად წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში, თანამედროვე დასახლების ფორმები სხვადასხვაგვარია; მასში შემონახულია როგორც ად-

⁵⁶ ნ. თოფურია. მევენახეობა-მელვინეობასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები ქართულ-ეთნოგრაფიულ ატლასში. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისთვის XX. თბ. 1979, გვ. 114.

⁵⁷ არქანჯელო ლამბერტი. სამეგრელოს აღწერა. თარგამანი იტალიურიდან ალექსანდრე ჭყონიასი. თბ. 1938, გვ. 85.

⁵⁸ ჯ. რუხაძე. ხალხური აგრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში. თბ. 1976, გვ. 56.

რეული ტრადიციული ნიშნები, ასევე საბჭოთა პერიოდში მომხდარი ცვლილებები.

პოსტსაბჭოთა პერიოდში, 1990-იან – 2000-იან წლებში ახალი ტიპის დასახლება საკვლევ მუნიციპალიტეტში არ შეინიშნება. ამჟამინდელი დასახლებები XX საუკუნეშია (უფრო XX საუკუნის მეორე ნახევარში) ჩამოყალიბებული. მათი განვითარება, კეთილმოწყობა და თანამედროვე პირობებზე მორგება მუდმივად გრძელდება.

საცხოვრებელი სახლი მუნიციპალიტეტში თანამედროვე პირობებს და გამოწვევებსაა მორგებული. პოსტსაბჭოთა პერიოდში ცვლილებები აქ უფრო შესამჩნევია. საბჭოთა პერიოდადღე აქ, ისევე როგორც მთელს დასავლეთ საქართველოში, ძირითადად ხის სახლები იყო გავრცელებული. სამასაღე ხის მოსაჭრელად „არა მარტო თევებს, არამედ ღლეებსაც და მთვარის ფაზებსაც არჩევდნენ. ზოგიერთი პარასკევს მძიმე ღლედ თვლიდა“.⁵⁹ საბჭოური სტანდარტული, ერთნაირი არქიტექტურული წესით ნაგები სახლები იცვლება ინდივიდუალური გეგმის, სხვადასხვა კონსტრუქციის შენობებით. ღლესღლეობით მშენებლობის დაწყების თვეს, ფაზას და ღლეს მნიშვნელობა არ აქვს და დამოკიდებულია ახალმოსახლის სურვილზე და მოცალეობაზე.

კარ-მიდამოს მოწყობა მორგებულია თანამედროვე ოჯახის მოთხოვნილებებს და ღლესაც, როგორც საბჭოთამდელ და საბჭოთა პერიოდში, სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები, ძირითადად ხისაა; იშვიათად გვხვდება ბეტონისაც. თუ ლანდშაფტი ამის საშუალებას იძლევა, წინა ეზო ფართოა და მოწყობილია ყვავილნარით, დეკორატიული მცენარეებითა და საჩრდილობელი ხეებით. ასეთი კარმიდამოები თითქმის ყველა სოფელშია. წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფლებში ძალიან ღიდ ყურადღებას აქცევენ კარ-მიდამოს, განსაკუთრებით წინა ნაწილის კეთილმოწყობასა და გამშვენებას (იხ. დანართი 7).

⁵⁹ ჯ. მიქელაძე. აჭარელი გლეხის კარ-მიდამო. ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია. თბ. 1983, გვ. 33.

დანართები

დანართი 1.

სამუშეების ოდა სახლი,
სოფელი ლია

დანართი 2.

მოსიძეების სამჭედლო („ოჭკადურე“),
სოფელი მიქავა

დანართი 3.

აკობიების მარანი,
სოფელი ჭალე.⁶⁰

⁶⁰ კულტურული მემკვიდრეობის სააგენტოს გადაწყვეტილებით, ეს მარანი ეროვნული მნიშვნელობის კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლად არის აღიარებული, თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე ჩვენ მიერ განხორციელებული ექსპედიციების დროს შესაბამისი სტატუსის გარეშე უფრო მნიშვნელოვანი ძეგლები დაგაფიქსირეთ, რომლებიც აღიარებას და სათანადო ყურადღებას საჭიროებენ.

დანართი 4.

კვარაცხელიების „ბაღ“/ბელელი,
სოფელი ჯგალი

დანართი 5.

კვარაცხელიების საძროხე,
სოფელი ჯგალი

დანართი 6.

მეზობლებს შორის ეზოდან ეზოში
გადასასვლელი კარი,
ჯვარი, ლეციმინტეს უბანი

დანართი 7.

არქიტექტურული ტრადიციების გათვალისწინებით აგებული თანამედროვე სახლი სოფელ საჩინოში

Ketevan Tsimintia

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

**SETTLEMENT TYPES AND ARRANGEMENT OF COUNTRY
ESTATE IN SAMEGRELO
(ON THE EXAMPLE OF TSALENJIKHA MUNICIPALITY)**

Summary

The types of settlement and arrangement of country estates have been changing over time in Samegrelo. Tsalenjikha municipality reflects these changes fully. While plentiful elements appeared in the 20th and beginning of the 21st centuries, historical forms of settlement still remained popular.

Settlement types vary and depend on the relief of the specific village. Settlements were mostly located in or near forests before the Soviet era, while later changes brought better infrastructure and improved transportation, subsequently resulting in the appearance of settlements near constructed roads. Some people still prefer to live on hills that are not very connected to new roads. However, most of the people now live in settlements close to roads. Settlements near rivers are rare but still exist.

Places of settlement have also changed; people have migrated as a result of new building projects like the construction of Enguri Dam. In other cases, people moved and settled in abandoned or desolated places for different reasons.

The morphology of the settlement is also varied; some are patronymic, while others are more urban and have a mixed population—people of different origins live there. Modern patronymic settlements are monogenous—people with one family name and, in some instances, even of the same clan—live there together.

The arrangement and forms of country estates are also diverse in the municipality, as they are in the rest of Samegrelo; some estates have one floor, while others have two floors. Different additional buildings connected with agricultural and other economic activities are also present. They are as follows: 1) *Jargvali*: a house built from logs, now used for storage; 2) *Bagh*: a small

building for keeping corn; 3) cow-house; 4) hen-house; 5) *Patskha*: a wicker house, etc. Some estates also have small buildings used for rituals called "Khvama," which have pre-Christian shades and are usually practiced individually by families. The historical form of a house is an Oda-house, which still stays popular; however, the majority of them were built more than a century ago—at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. Two-story houses in the 50s and 70s of the 20th century were built with stone and wood; the first floor was built with stone and concrete, while the second was constructed with wood, mostly with material from chestnut trees. Post-Soviet houses are even more diverse; they combine elements of different ages and bear some novelties as well.